

Peres Zsuzsanna*
Miro Gardaš**
Jelena Roškar***

Nagybirtokok Baranyában a 18-19. században¹

I. Bevezetés

A késő feudális viszonyok alapvető jellemzői a törökkel vívott háborút követő események eredményei voltak Szlavóniában és Baranyában. Bár nemesi birtokok léteztek a török hódítást megelőzően is ezeken a területeken, az ország elfoglalását követően megszűntek létezni, később, az ország felszabadítását követően nem nyerték vissza jogalapjukat, hanem új, az osztrák örökös tartományokból származó nemesek lettek az új tulajdonosai ezeknek a birtokoknak, amiket a török elleni harcokban való részvételükért kaptak adományba. Ez történt Baranyában is a 18. században. Az elsők egyike, akik ily módon jutottak birtokhoz Baranyában Veternai Frigyes és János voltak, akik a dárдай uradalmat szerezték meg, illetve Savoyai Jenő herceg, akinek I. Lipót király átengedte a bellyei birtokot.

Baranya megye északi részén is úgy az idegen országbéli arisztokraták, mint a prominens magyar nemesi családok tagjai szereztek adományokat. A nagybirtokrendszer mellett a megyei igazgatást is helyre kellett állítani a török kiűzését követően, amely szintén fontos részét képezi a tanulmánynak.

Pécs szabad királyi város és Baranya megye mindennapi életébe is bepillantást nyerhetünk a megyei jegyzőkönyvek és egyéb fontos levéltári dokumentumok révén. A tanulmány emellett kitér a baranyai uradalmak belső szervezetére és a belső uradalmi szabályozásra, továbbá érinti a két uradalom életében bekövetkezett tulajdonosváltásokat a 18-19. században.

Amint a Dráva és a Száva közötti területek is felszabadultak a törökök igája alól az 1683-1699 közötti háborút követően, nyilvánvalóvá vált,

---

* Dr. Peres Zsuzsanna, PhD, adjunktus, Jogtörténeti Tanszék, Pécs, peres.zsuzsanna@ajk.pte.hu

** Prof.dr.sc. Miro Gardaš, egyetemi tanár, Jogtörténeti Tanszék, Eszék, mgardas@pravos.hr

*** Jelena Roškar, mag.iur., Jogtörténeti Tanszék, Eszék, jroskar@pravos.hr

¹ A tanulmányban fellelhető levéltári dokumentumok kutatásához nyújtott segítségért köszönet illeti Dr. Fazekas Istvánt, a Magyar Nemzeti Levéltár levéltári delegátusát a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchivban.

hogy a korábban létező nagybirtokszervezet tarthatatlan a jövőre nézve, és a késő feudalizmusra jellemző uradalomszervezetet teljesen új alapokra kell helyezni. Ez az állítás szinte teljes egészében igaz a Balatonnál és a Dunántúlon felszabadított területek esetében is, továbbá Baranyában (a Dunántúl tágabb értelemben vett területein), amely területek a Duna délkeleti végétől a Drávaig tartottak, és amely területek története nagymértékben összefüggött a szomszédos Szlavóniában történt eseményekkel.² A késő feudalizmusra jellemző uradalmi szervezet sok hasonlóságot mutat a két területen, legalábbis az Osztrák-Magyar Monarchia 1918-as felbomlásáig, mint pl. a közös nemzeti gyökerek, az alapvetően azonos területi-igazgatási szervezet stb. Ugyanakkor vannak említésre méltó különbségek is a 18-20. század során.

A 17. század végéig elméletileg a teljes korábbi Magyar Királyság területe lerázta magáról a törökök igáját, amely egy teljesen új igazgatási rendszer kiépítését és a területi önkormányzatiság újjáélesztését eredményezte.³ Az ország területének visszafoglalását követően az igazgatási szervezet újjászervezése égetően szükségessé vált. Ez magával hozta azt az ötletet is, miszerint vissza kellene állítani a török hódítást megelőző nemesi vármegye rendszert is ezeken a területeken. Az I. Lipót által 1688. június 10-én kibocsátott rendelet értelmében Ferdinand von Dietrichstein herceg vezetésével egy bizottság alakult meg, amelynek az volt a feladata, hogy a visszafoglalt területek igazgatásának újjászervezésére dolgozzon ki egy tervezetet. A bizottság amelynek tagja, s egyben a magyar oldalról vezetője Kollonich Lipót esztergomi érsek, tizenöt hónap alatt egy több mint ötszáz oldalt számláló tervezetett készített el „*Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn*”⁴ címmel, amelyhez 1699-ben Patachich Boldizsár a Magyar kancellária tanácsosa, Batthyány Ádám horvát bán és dunántúli kapitány megbízásából szerkesztett egy memorandumot.⁵ Bár Kollonich a bécsi udvar abszolutista és centra-

² I. Karaman: Osnovna obilježja imanja Bilje I Darda u sastavu kasnofeudalnih/kapitalističkih zemljoposjeda na baranjsko-slavonskom tlu do 1918. Tri stoljeća Belja. JAZU, 1986. 82. o.

³ A felszabadított területeket „újonnan megszerzett” (neoaquisticum) területeknek nevezték.

⁴ Kalmár János – Varga J. János: *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688-1690)*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2000. 23-27. o.

⁵ Varga J. János: Államhatalmi és rendi kísérletek a közigazgatás és az igazságszolgáltatás reformjára a török kiűzésének időszakában (1688-1723). In Font Márta – Kajtár István (szerk.): *A magyar államiság első ezer éve*. PTE, Pécs 2000. 147-159. o. Jelen esetben 148. és 154. o.; Kalmár János – Varga, J. János, i.m. 44-47. o.

lista politikájának a talaján állt, mégis hozzájárult olyan előnyök megteremtéséhez, mint a katonai nyomás csökkentése a visszafoglalt területeken és a polgári igazgatási szervezet megteremtése, amely egy modern állam alapjait fektette le.⁶ Az 1690. augusztus 11-én kibocsátott királyi rendelet olyan bizottságok létrehozását rendelte el, amelyeknek az volt a feladata, hogy döntsenek az „újonnan visszafoglalt területek” vagy birtokok jogi sorsáról.⁷ Az *Einrichtungswerk* mellett egy újabb javaslat is napvilágot látott, amelyet egy olyan bizottság dolgozott ki, amelynek élén az akkori nádor, Esterházy Pál herceg és Széchenyi György esztergomi érsek álltak. Ez a tervezet a „Magyar Einrichtungswerk” címet viselte.⁸ A II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc egy időre felfüggesztette az újjászervezési munkálatokat, amelyek csak a Szatmári béke 1711. évi megkötését követően folytatódtak. Az 1712-1715-ös rendi országgyűlésen ún. „systematica commissio”-kat hoztak létre, hogy új terveket dolgozzanak ki az igazgatási és bírósági szervezet megújítására vonatkozóan. Munkájuk eredményeképpen jött létre 1723-ban a Helytartótanács Magyarországon (*Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum*), mint az új legfelsőbb központi igazgatási szerv. Az 1741. évi XX. tc. eltörölte ezeket a bizottságokat és a folyamatban levő, tulajdonjoggal kapcsolatos összes jogvita eldöntésének jogát a rendes bíróságokra ruházta.⁹

Az újjászervezés idején felszólították az összes olyan nemesi családot, amely korábban a töröktől visszavett területeken, még Mohács előtt birtokokkal rendelkezett, hogy mutassák be a gyökeres jogaikat igazoló dokumentumokat, azonban csak kevés család tudta ily módon visszaszerezni a korábbi birtokait. Ennek oka volt, hogy sok nemesi család kihalt a török ellen vívott harcok során, vagy megsemmisültek, illetve elvesztek a családi okirataik. A királyi könyvekbe bemásolt adománylevelek sem álltak rendelkezésre, mert útonállóak elsüllyesztették Esztergom mellett azokat a hajókat, amellyel Habsburg Mária, II. Lajos özvegye Budáról Bécsbe utazott, magával víve hajója fedélzetén a királyi könyveket. Néhány évvel ezelőtt napvilágot látott egy hír, miszerint feltéte-

⁶ Rajczi Péter: *Pravno ustrojstvo i funkcioniranje Dardanskog i Beljskog vlastinstva od nastanka do 1918*, Tri stoljeća Belja. JAZU, 1986. 172. o.; Varga J.: i.m. 156. o.

⁷ Az 1715. évi X. tc. három ilyen bizottság létrehozását tervezte Pozsonyban, Kassán és Zágrábban.

⁸ Varga J.: i.m. 150. o., Kalmár – Varga J.: i.m. 33-44. o.

⁹ Rajczi: i.m. 169-170. o.

lehetően megtalálták a királyi kincseket is szállító hajók roncsait, de a roncsok között talált értékes maradványokról mindezidáig részletesebb hír nem áll rendelkezésünkre.¹⁰ Ez a szerencsétlen eset szinte teljesen lehetetlenné tette néhány nemesi család számára, hogy korábbi tulajdonjogát bizonyítani tudja, így a magyar király teljes jogot nyert arra, hogy a visszafoglalt területeket szabadon eladományozhassa, akinek csak akarta. Ily módon majdnem az ország egész területe az uralkodó rendelkezésére állt, és neki, mint magyar királynak nemcsak joga, hanem kötelessége is volt a korona nevében adományozni¹¹ olyan magyar előkelők számára, akik az adományok révén felvételtek a magyar nemesek közé, származásuktól függetlenül. Néhányat a külföldi előkelők közül, akik az érdemeikre tekintettel adományokat kaptak, először fel kellett venni a magyar nemesség soraiba, hiszen csak így módon szerezhettek magyar nemesi jószágot. Ezért először ünnepélyesen honfiúsították őket a király és a rendi országgyűlés aktusával és megfizették velük a magyar kamara által rájuk kiszabott taksát is a részükre kiállított címeres levélért cserébe. Például a Veterani család tagjai is csak így szerezhettek nemesi jószágot adományba a Magyar Királyság területén. Az új birtokosok rendszerint nem éltek a megszerzett birtokaikon, és az így adományba kapott területeik is többnyire teljesen elnéptelenedett földek és falvak voltak.

Az uradalmak alapvető jellemzője a 18. században az volt, hogy relatíve kisszámú földbirtokos kezébe összpontosultak hatalmas nagybirtokok és ahhoz tartozó jobbágyfalvak. A tulajdonjogot illetően az uradalmakat három csoportba oszthatjuk: kamarai, egyházi és világi nemesi igazgatás alatt álló uradalmakra. A rendelkezésünkre álló adatok alapján a Mária Terézia időszakában rendezett úrbéri viszonyokról kapunk képet és az úrbéri szabályozás alapján térképezhetjük fel a késő feudális korszak uradalmainak jellegzetességeit Baranyában, 1767-ben.¹² A baranyai viszonyoknak megfelelően a bellyei uradalom Mária Terézia időszer-

---

¹⁰ http://hvg.hu/tudomany/20080812_dunakanyar_elsullyedt_hajo_kincs_maria (2013.06.21.)

¹¹ Az uralkodó nemcsak ingyenesen, hanem részleges adásvétellel vegyes adományt is juttatott. A területek eladományozásának és az uralkodó kizárólagos tulajdonának elmélete a fegyverrel visszafoglalt területeken nem volt új keletű. L. Bagi Zoltán: Császári-királyi hadi-berendezkedési terv 1595-ből. In Csombor Erzsébet (szerk.): Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyve 2010. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom 2010. 61. o.

¹² Karaman: i.m. 85.o.

ban kamarai igazgatás alá tartozott, a dárдай uradalom Esterházy Károly gróf örökösének a tulajdonában volt, és a mai Magyarországhoz tartozó Baranya vármegye birtokainak nagy része Batthyány Károly herceg és Esterházy Miklós kezében összpontosult. A legjelentősebb egyházi birtokokkal a pécsi püspökség és egyházmegye, a pécsi káptalan és a pécsváradi apátság rendelkezett.¹³ Baranya megye területének visszafoglalását követően Pécs városa Mária Terézia uralkodása alatt szabad királyi városi rangot nyert (1780), de csak Klimó György pécsi püspök¹⁴ halálát követően, aki igen nagy tiszteletnek örvendett a királyi udvarban. Az iránta érzett tisztelet okán az uralkodó nem akarta Pécs városát kivenni a püspök joghatósága alól és meghagyta a várost a püspök kegyurasága alatt egészen annak 1777-ben bekövetkezett haláláig.

Mivel a baranyai régió területeinek új birtokosai többnyire tehetősföldi családok voltak, az uradalmak hamarosan újjászervezésre kerültek, hogy mielőbbi anyagi hasznot hajthassanak új tulajdonosaiknak. A föld megművelésének új formáit honosították meg, amely javított a földeken élők életkörülményein, és ami talán még jelentősebb, az új művelési formák felzárkóztatták Baranyát is a közép-európai kulturális és gazdasági helyzetre jellemző nivåéhoz.

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc az egész Habsburg Birodalom területén a feudalizmus felszámolásához vezetett, bár a régi szervezetrendszer felszámolása bizonyos területeken még további hosszú évtizedeken átívelő folyamat volt. A régi szokások továbbra is rányomták bélyegüket a társadalmi viszonyokra, annak ellenére, hogy olyan új szabályozás látott napvilágot, amely a jobbágyság korábbi függő viszonyát a földesúrhoz megszüntette (1848. évi áprilisi törvények és az 1853-as császári nyíltparancsok). A korábbi földesurak és alattvalóik közötti harc tovább folytatódott, amely azt célozta, hogy a földesurak továbbra is bizonyos kötelezettségek teljesítésére kívánták a korábbi jobbágyaikat rábírní, illetve megkísérelték birtokaikat az új szabályokhoz adaptálni. Ez a földesúr-jobbágy közötti küzdelem még sok időn keresztül megakadályozta, hogy az új pátensek és törvények által meghatározott rend érvényesülni tudjon.¹⁵

¹³ Felhő Ibolya (szerk.): Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Dunántúl I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970.

¹⁴ Klimó György püspök életéről l. részletesebben Schmelczér-Pohánka Éva: A pécsi püspöki könyvtár története (1774-1945). Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Pécs 2012.

¹⁵ Karaman: i.m. 87.o.

Az uradalmak életében három fokozatot különíthetünk el:¹⁶

- létrejöttüktől 1848-ig, az úrbéri viszonyok felszámolásáig;
- 1848-tól 1918-ig (az elidegeníthetetlen birtokok létrehozásának időszaka);
- 1918-tól 1945-ig.

II. A dárdai uradalom

A Dráva folyó bal partján fekvő dárdai uradalom első földesurai Veterani János és Frigyes voltak, akik részben zálogbirtokként, részben pedig a bécsi udvarban teljesített szolgálatukért jutottak hozzá az uradalomhoz.

Baranya déli területein tehát Veterani János és Frigyes kapta meg a dárdai uradalmat a hozzá tartozó jószágokkal és tartozékokkal, míg a bellyei uradalom Savoyai Jenő herceg kezére jutott. III. Károly király (VI. Károly német-római császár) Dárdát minden tartozékával együtt Veterani Frigyesnek és egyenesági fiúleszármazóinak adományozta. Miután Veterani Frigyes elesett a Lugosi csatában 1695-ben, özvegye és fia Veterani Gyula kérték beiktatásukat a dárdai uradalomba, amelyet a pécsi káptalan végre is hajtott 1717. október 7-i jelentőlevele szerint.¹⁷ Az okiratokból úgy tűnik, hogy az elhunyt Veterani Frigyes teljes uradalma tönkrement és elromosodott a 18. század elejére, mert a királyi könyvekben egy olyan okirat található 1713. május 8-i keltezéssel, melyben III. Károly elrendeli, hogy Veterani Frigyes örökösei javíttassák meg a birtokhoz tartozó épületeket és hidakat és gondoskodjanak azok állagának fenntartásáról.¹⁸

Egy Mária Terézia által megerősített oklevél értelmében 1749-ben az Esterházy család jutott az uradalom birtokába és rendelkezett azzal sajátjaként majdnem száz esztendőn keresztül.¹⁹ Egy másik, szintén a királyi könyvekben található dokumentum szerint a dárdai uradalomra

---

¹⁶ Rajczi: i.m. 172.o.

¹⁷ A királyi leirat értelmében, melyet a pécsi káptalannak címzett a dárdai uradalom 7.000 forint kincstári adósság ellenében került Veterani Frigyes és leszármazói zálogbirtokába.

¹⁸ MNL (Magyar Nemzeti Levéltár) A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – vol. 30. 35-36. o.

¹⁹ A Monyorókeréki Erdődy Györgyországbíró által kibocsátott oklevél alapján 1749. július 29-én Veterani-Mallenthein Gyula 165.000 forintért adta el a dárdai uradalmat Galánthai Esterházy János grófnak. MNL (Magyar Nemzeti Levéltár) A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – vol. 59. 565-567.o.

vonatkozó adásvételi szerződést, 1798-ban megújították, és ennek értelmében a dárdai uradalom minden tartozékával Galánthai Esterházy Károly gróf tulajdonába került 165 000 rajnai forint ellenében, melyet ő Veterani-Mallenthein János Gyula grófnak fizetett meg.²⁰ Az uradalmat szintén adásvétel útján 1844-ben György Vilmos Schaumburg-Lippe herceg szerezte meg Galánthai Esterházy Kázmértól 1,5 millió konvenció forintért.²¹

A dárdai uradalom mellett a Veterani család megszerezte Monyorósd, Drávaszentmárton és Görösgál birtokokat is 5000 forint ellenében. Az adományok birtokába „*jure Armor et Neoaquistici titulo*”, azaz fegyverjog és új szerzemény jogcímén jutottak. (Egyes dokumentumok erre a jogcímre „*jus Turcicum*”-ként is hivatkoznak).²² Ezzel a jogcímmel adományozott birtokok a török kiűzését követően váltak gyakorlattá, de csak kevés adományt juttatott a király ezen a jogcímen. A jogi terminológia, amit ilyen ritkán előforduló esetekben az uralkodó az adománylevélben használt, nyilvánvalóvá tette, hogy az adományt nem *jus regium*, azaz királyi jog címén juttatja, hanem *jus armorum*, azaz fegyverjog jogcímen (*placuit non juris regi [...] verum jus armorum adoptare*).²³ Ezt az új jogcímet I. Lipót használta először, aki Grotiusnak „A háború és béke jogáról” c. műve alapján arra az álláspontra jutott, hogy a fegyverrel elfoglalt területek annak a személynek a kizárólagos tulajdonát

²⁰ „[...] totale et integrum Dominium et Castellum meum Dárda cum universis eo spectantibus possessionibus, praediis item et appertinetiis signanter vero possessionibus Dárda, Láskaľalu Karancs; Benge; Ivány; Bezedek; Marok; Pócsa; Illocska; Magyarboja; Beremend; Kapad; Gordicsa; Haraszti; Matty; DravaszentmarTony; Ujtóó alias Ispitál; Torjánč; Petarda; Bolmány et Kácsfalu; praediis item Arky; Rév; Venecsen; Csat; Lapanca; Ráczboja; Fehérfalu; Balo; Bejke; Telek; Magyaros; Györös; Old; Odnoga; Bisztricze; Eltsén-Hencse; Kispetarda; Mais; Letnek; Csemén; Szurok et Szemitra omnia in praedeclarato Comitatu de Baranya existens [...]” MNL (Magyar Nemzeti Levéltár) A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – vol. 59. 564-569. o.

²¹ A királyi beleegyezést az adásvételhez V. Ferdinánd adta meg 1844. január 18-án. MNL (Magyar Nemzeti Levéltár) A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – vol. 67. 390-395. o.

²² *Protocollum Venerabilis Capituli Chatedralis Ecclesiae Quinque Ecclesiensis*. III. kötet. Baranya Megyei Levéltár 27-30. o. (rövidítve CAB – DD of Kaptol)

²³ Ezt a jogcímet használta az uralkodó a Topolyai Kraj Pálnak adott topolyai birtokra vonatkozó adománylevélben is 1800. április 8-án. A Magyar jogi szerzők általában ezt az oklevelet szokták a *jus armorum* címénél példaként említeni. L. Kelemen Emericus: *Institutiones Juris Privati Hungarici*. Libri II. de Rebus Vol. I. Pest, Joannes Trattner, 1814, 625. o.; Kalmár – Varga J.: i.m. 44. o.

képezték, aki azt fegyverrel elfoglalta. A korabeli magyar jogi szakirodalom jeles szerzői nem ismerték el ezt a jogcímet törvényesen létező jogcímként, mindössze néhány olyan szerzőt említhetünk, aki az adományozás címei között tartja számon a jus armorumot. Sem Huszty István,²⁴ sem Szegedy János,²⁵ a korszak két elismert jogtudósa nem említi a 18. században írott műveiben létező jogcímként, a terminológia mindössze később, a 19. század folyamán írott jogi munkákba kerül be, elsősorban Kelemen Imre²⁶ és Frank Ignác²⁷ műveibe.

Az uradalommal a kegyuraság is együtt járt, amely annyit jelentett az adományosok esetében, hogy az uradalom területén templomokat és iskolákat kellett emeltetniük, valamit biztosítaniuk kellett a tanárok és papok fizetését. Ez a kegyúri jog hasonlatos volt a Magyar király főkegyúri jogához, amelynek gyökerét az képezte, hogy a Szent István Egyháznak vagyoni jogait a királynak kell biztosítania és ugyanakkor bele is szólhat az egyházfők kinevezésének jogába is.²⁸ Mivel a tulajdonosok nem voltak jelen az uradalom szervezetének kialakításánál, a plébániatemplomok is relatíve lassan és későn épültek meg. Így történt egy a dárdai uradalomban is, melynek plébániáját 1717-ben építették meg. A dárdai uradalomhoz nemcsak a dárdai, beremendi és németmároki iskolák és plébániák tartoztak, hanem hozzá tartozott az uradalom területén létező ortodox egyház feletti patronátus is. A plébániatemplom létrehozatala az uradalom területén Veterani Vinko gróf nevéhez fűződik. 1715-ben megépült a templom és a hozzátartozó paróikia is, melyet az eszéki kapucinus rend működtetett egészen 1722-ig. A plébánia egészen 1790-ig érintetlenül maradt, míg Čeminac, Jagodnjak, Kozarac és Karanac falvakat szét nem választották, és Čeminac területén egy új királyi egyházmegye létre nem jött, amelyhez minden további területet hozzácsatoltak. Később a kegyúri jogokat Galánthai Esterházy Kázmér gróf gyakorolta, aki Pozsonyban székelt. Az uradalom területén

---

²⁴ S. Huszty: *Jurisprudentia Practica seu commentarius Novus in Jus Hungaricum Agriae*, Typis Francisci Antonii Royer, Episcopalis Typographi 1758.

²⁵ Joannes Szegedi: *Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium juxta Ordinem Titulorum Operis Tripartiti, Sacris Canonibus Accomodatum*. Tyrnaviae 1751.

²⁶ Kelemen: i.m.

²⁷ Ignatius Frank: *Specimen elaborandum institutionum Juris Civilis Hungarici, Cassoviae, Otto Vigand* 1825.

²⁸ A kegyuraság magában foglalta azt a jogot, hogy az uradalom tulajdonosa javaslatot tehetett az illetékes püspöknek a kinevezni kívánt egyházi személyre. Pl. a dárdai pap személyére Esterházy Barbara Papapnek Józsefet javasolta. Pécsi Püspöki Levéltár Tribunáliai iratok. 1803. 217. o.

élő lakosság nagy része római katolikus valláshoz tartozott, de létezett ugyanakkor egy egész település, melynek lakossága a görög nem egyesült egyházhoz tartozott, külön templommal, iskolával és egyházfővel. A területen élő reformátusoknak nem volt előljárójuk, a kálvinisták a szomszédos Bellyére jártak át istentiszteletekre,²⁹ míg az izraelitáknak volt saját zsinagógájuk, rabbijuk és iskolájuk is.³⁰

Az 1848 előtti időszakban az uradalom területén úriszék is működött, amely a földesúr magánbíróságát jelentette Magyarországon, elsősorban büntető ügyekben. A megyei igazgatás létrejöttével egyidejűleg a vármegyei törvényszékek egyre szélesebb hatáskört nyertek a megyéhez tartozó jogviták tekintetében, míg Mária Terézia rendelete értelmében az úrbéri jogviszonnyal kapcsolatos jogviták átkerültek a vármegyei törvényszékek hatáskörébe. A megyék tettek jelentést a Helytartótanácsnak a pallosjoggal rendelkező úriszék³¹ által kiszabott halálos ítéletekről, és ők jelentettek a folyamatban lévő büntető- és polgári perekről is. Az úriszék illetékességébe tartoztak azok a büntetőperek is (ha a földesúr pallosjoggal is rendelkezett), amikor olyan nemeseket vádoltak bűncselekmény elkövetésével, akik ideiglenesen tartózkodtak az uradalom területén, továbbá a halálbüntetés kiszabásának és végrehajtásának joga. Az úriszéket a járások élén álló szolgabíró vezette általában, a földesúr csak igen ritka alkalmakkor bíraskodott személyesen. A földesúr jogainak védelmét biztosítandó, jelen volt az úriszéken az uradalmi ügyész is, míg a városi polgárokat a városi előljáráóság küldöttei képviselték. Magánjogi perekben az úriszékről a vármegyei törvényszékhez lehetett fellebbezni.³² Ilyen esetekben az iratokat áttették az úriszékről a vármegyei törvényszékhez.³³ Házassági köteléki ügyekben az egyházi bíróságok voltak illetékesek.

²⁹ Uo. 10. o.

³⁰ S. Sršan: *Visitationes Canonice – Baranja. Liber II (1829-1845)* 43. o.

³¹ A belyei uradalomnak pallosjoga is volt (*jus gladii* – kiszabhatott és végre is hajthatott halálbüntetés).

³² A pallosjoggal rendelkező Bellye jogosult volt az elítélteket tömlöcöztetni, míg a pallosjoggal nem rendelkező Dárda esetében a büntetések végrehajtására azonnal sor került az úriszék helyszínén, hiszen csak testi büntetések kiszabására volt joga, halálbüntetés kiszabására nem.

³³ CAB – vármegyei jegyzőkönyvek 1812 (többnyire az 1790-1797 közötti időszakból származó úriszéki iratok). A 18. század végére a halálbüntetés kiszabásával és az úriszéki bíraskodással kapcsolatban változás történt, mert a pallosjoggal nem rendelkező Dárdára a vármegye és a Helytartótanács mind nagyobb befolyást gyakorolt az igazságszolgáltatás terén.

Kisvárosként Dárdának joga volt a saját belügyeiben önállóan eljárni és megválaszthatta az előljáráóságának tagjait a saját kebeléből. Lakossága az uradalom földesura alá tartozott. A legkisebb önálló igazgatási egység az uradalom területén a község volt (amely lehetett mezőváros vagy falu), amely felett a megyei szervek jártak el felsőbb fokon, mégpedig első ízben a járás élén álló szolgabíróhoz lehetett fellebbezni, másodfokon pedig a vármegyei közgyűlés volt illetékes eljárni, amelyben ott ültek az uradalom tisztségviselői is. Ily módon az uradalom igazgatása 1848 előtt szorosan összekapcsolódott a vármegyei igazgatással. Bár a vármegyei igazgatási szervek hatással voltak az uradalom igazgatására és a városi előljárók segítették az uradalmi végrehajtókat, mégis az uradalom élén álló legfőbb szerv a családi tanács volt, tekintve, hogy az uradalom nem egy személynek, hanem egy családnak a tulajdonát képezte rendszerint. Igazgatási szempontból az uradalom a Mohács-Branjin Vrh kerülethez tartozott, amely Dárda kerület lett 1850-től. Az uradalom jogéletének megértéséhez szükséges a legkisebb igazgatási szervek, a falvak belső szervezetének megismerése.³⁴ A falu a földesúr fennhatósága alá tartozott, az ő tudta nélkül és akarata ellenére semmit nem lehetett foganatosítani, és a falu igazgatása is a földesúr érdekeinek megfelelően történt.³⁵ Az 1767. évi úrbéri pátens megerősítette ezt az állapotot, mert a falu első fokú hatóságaként a földesurat jelölte meg, ahonnan a vármegyei törvényszékhez lehetett fellebbezni, ha a földesúr nem teljesítette a kötelezettségeit.³⁶

A falu igazgatásának élén a földesúr javaslata alapján megválasztott falusi előljáró, vagy falunagy állt. A földesúr három jelöltre tett általában javaslatot. A falunagyot azok a felnőtt férfiak választották, akik a falu területén éltek. A választásokat az uradalmi gazdatiszt felügyelte, aki általában maga is indult a jelöltek között. Ugyanakkor az is sokszor előfordult, hogy a földesúr maga nevezte ki egy személyben a falusi előljárót. A falunagy általában megbízható, tiszteletre méltó személy volt, akinek a megbízása egy évre szólt. Ő őrizte a falu pecsétjét, és egy esküdttel együtt ő írt alá minden, a jegyző által előkészített okiratot. A falu választott előzetes jelölések nélkül esküdtek vagy falubírókat, akiknek a személyét a földesúr hagyta jóvá. Mint a falu igazgatásának

³⁴ Wenzel Gusztáv: Magyarország mezőgazdaságának története. Athenseum, Budapest 1887.

³⁵ Ruzsás Lajos: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711-1848. Akadémiai Kiadó, Budapest 1969

³⁶ Az 1836:9. tc. foglalta össze a falvak helyi igazgatására vonatkozó szabályokat.

legjelentősebb szerve a falunagy a többi előjáróval együtt alkotta a falu tanácsát, és joga volt a helyi adók és a földesúrnak járó bérleti díjak beszedésére. A földesúr az adóztatás jogát gyakran átengedte a falu számára, ily módon az szert tehetett némi jövedelemre a közérdekű beruházások fedezésére. A falu tehát a jövedelméből fedezte a közügyeket és önállóan kezelte a pénzügyeit, ám az uradalom élén álló előjáróknak joguk volt az üzletek, piacok és időszakos vásárok felügyeletére. Az uradalomban megjelenő első kereskedők izraeliták voltak. Dárda volt az első olyan uradalom Magyarországon, amely a 19. század második felét megelőzően letelepített a területén izraelitákat. (1746-ban Baranya megye statútumban tiltotta meg a zsidók letelepedését a megye területén.)³⁷ A legnagyobb izraelita felekezetű kongregáció az Esterházyak idejében létezett Dárda területén, és 1788-ban az uradalmi számadások már huszonegy izraelita felekezetű családot tartottak számon az adófizetőik névsorában.³⁸ Az uradalom gondoskodott a közegészségügyi ellátásról is, mivel területén többször is felütötte fejét a pestis. Ennek érdekében hozták létre a karantént és szükség esetén uradalmi orvosokat is alkalmaztak Mohácsról vagy Dárdáról.

Az 1848 előtti időszakban a dárdai uradalom kevés változáson esett át. 1848-at követően kezdődtek a lényegesebb változások az úrbírség felszámolásával egyidejűleg, és ugyanakkor számolták fel az úriszéki bíráskodást is, átadva az uradalom ügyeit a rendes elsőfokú bíróságoknak. A földesúri fennhatóság megszüntetését követően ezek a területek képessé váltak a saját önkormányzatiságuk megteremtésére. A faluk igazgatása belső ügyévé vált és különálló lett az uradalom igazgatásától, míg az állami igazgatás elkezdett az igazságszolgáltatástól önállóvá válni.³⁹ A 19. század második felében megkezdődött az úrbéri viszonyok felszámolása, és az uradalom új határait is meg kellett állapítani, hogy azt a telekkönyvekbe is fel lehessen jegyezni.⁴⁰ A mezőgazdasági termelés

³⁷ CAB – vármegyei jegyzőkönyv 1750-ből, 79. sz. Z. Šimončić-Bobetko: Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941. Zagreb 2000. 105. o.

³⁸ L. Schweitzer József: A pécsi izraelita hitközség története. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest 1966. Ugyanebben az időszakban 20 izraelita család élt Bellyén.

³⁹ Rajczi: i.m. 178. o.

⁴⁰ Az 1749-es feljegyzések alapján a dárdai uradalom királyi adományként lett juttatva az Esterházyaknak és ők 1798. augusztus 7-én lettek bevezetve az adományba. L. továbbá A. Rosz: Veleposjed I seljačko privredivanje u nekadašnjim općinama Beljskog I Dardanskog gazdinstva od oslobođenja kmetova do 1914. Tri stoljeca

modernizációjának a gátját a lassan felszámolódó földesúr-jobbágy viszony akadályozta. A rendiség felszámolását követően el kellett választani az uradalom területeit azoktól a területektől, amelyeket a felszabadított jobbágyok szereztek meg, hogy megakadályozzák a további visszaéléseket. Fennállt a veszélye ugyanis annak, hogy a korábbi úrbéresek úgy érzik majd, hogy a városi bizottságok az általuk megállapított leltár és a nekik járó megváltott földterület nagyságát illetően becsapják őket. A parasztság idegenkedése ellenére a cenzust sikerült megállapítani 1852-re. A sietségre és a pontos összeírásra azért volt szükség, hogy a földesurak mihamarabb hozzájussanak ahhoz a kárpótlási összeghez, amelyet a megváltott földekért cserébe kaptak, hogy pótolni tudják a korábban kirótt adók megszüntetése miatti jövedelem kiesésüket. A dárdai uradalom huszonkettő kerületben összesen 883 és $\frac{1}{4}$ -es jobbágytelekkel bírt és 795 zsellérbirtokkal (*inquilini*).⁴¹ Dárda mezővárosainak területére eső jobbágytelkek száma általában negyven körül mozgott. Ez valamivel kevesebb, mint a Bellyére eső telkek száma, de meghaladja a Baranya megyére eső telkek számát.⁴² Az 1853. évi császári pátens elrendelte, hogy minden jobbágytelek átmeny az ott élő jobbágyok és zsellérek tulajdonába. Annak érdekében, hogy ne történjenek a megváltás körül visszaélések és mindenki megkapja a neki járó részt, részletes összeírásokat kellett készíteni a birtokállományról. Sajnos az úrbéri viszonyokat és a rendi kötöttségek felszámolását biztosító törvények és nyíltparancsok önmagukban elégtelennek bizonyultak a régi rendszer gyökeres átalakításához, az új jogszabályokat át is kellett ültetni a mindennapok gyakorlatába. Az uradalmak tulajdonosai hamarosan jogi igényekkel léptek fel az elvesztett haszonvételeik miatt. A veszteségeket a korábban beszedett adókból és jövedelmekből próbálták fedezni. Az 1853-as rendelet előírta, hogy a jobbágytelkek nagysága szerint kell a kárpótlás mértékét megállapítani.⁴³ Ily módon követelt a törvény előírásainak megfelelően kárpótlást Albrecht főherceg is a Mohácsi kerületi

---

Bela JAZU, Osijek 1986. 212. o. 1850-ben a Baranya megyei főispán rendeletére összeírták az uradalmakhoz tartozó területeket és háztartásokat is.

⁴¹ Inquilin – vagy más néven zsellér – olyan függőket jelentett, akik vagy a jobbágyoktól eltérően nem rendelkeztek saját telekkel (kert, mezzó, rét, erdő), vagy földnélküliek voltak, vagy nagyon kis telekkel rendelkeztek mindössze.

⁴² Rosz: i.m. 212-213. o.

⁴³ Rosz: i.m. 212. o. A jobbágytelkeket a minőségük alapján három kategóriába sorolták. Baranya megyében egy első osztályú telek 600 forintot, egy másodosztályú 550 forintot egy harmadosztályú pedig 500 forintot ért.

igazgatási szervtől a bellyei birtok jobbágytelkeinek megváltásáért és tette ugyanezt mindazokban a kerületekben, ahol még rendelkezett korábban birtokokkal. A bellyei birtok megváltását illetően meglehetősen szerények a forrásaink, nem így azonban a dárdai uradalom esetében.⁴⁴

Az 1848-as törvények életbe léptetését követően a dárdai uradalom nyugat felé nyúlt el a bellyei uradalomtól, körülbelül a Magyarbóly-Beremend vonal magasságától egészen a Dráva folyóig. Mivel a Dárda központú uradalom élén többnyire idegen családok is álltak, az uradalom területe többször is bérletbe lett adva, hiszen tulajdonosai nem tartózkodtak Magyarországon, és végül Schaumburg-Lippe herceg úgy döntött, hogy eladja az uradalmat a Magyar Mezőgazdasági Banknak 1916-ban. A bank fenntartotta az uradalom korábbi igazgatását, de nem sokkal később, 1917. augusztus 22-én megvált tőle a „Magyarbólyi farm” javára, a bellyei uradalom pedig a „Magyarbólyi erdőgazdaságba” tagozódott be.⁴⁵ Így számolódott fel a dárdai és a bellyei uradalom és lett az újjászerveződő jugoszláv állam része. A dárdai uradalom területe a háborút követően részben Magyarországhoz, részben Jugoszláviához került, mégpedig a következő bontásban: Bezedek, Ilocska (Iloča), Iván-Dárda, Lippó (Lapanča), Magyarbóly, Németmárok, Pocsa, Beremend, Alsószentmárton és Old Magyarországhoz került, Kolman, Darda, Jagodnjak, Karanac Tvrđavica, Čeminac Baranjsko Petrovo Selo, Torjanci és Novi Bezdán pedig Jugoszláviához.⁴⁶

III. A bellyei uradalom

Jogilag a bellyei uradalom története létrejöttétől 1941. évi felosztásáig két nagy korszakra osztható: az első korszak a létrejöttétől 1918-ig tartott, amikor is a Habsburg-Teschen ház külön igazgatása alatt állt a birtok. 1848-ban vált az uradalom mezőgazdasági termelésre szakosodott uradalommá és egyben hitbizománnyá. A második korszak 1918-ban kezdődött és 1941-ig tartott. Ebben az időszakban a bellyei uradalom jogi státusza lényegesen megváltozott, hiszen a trianoni békeszerződés-kor meghúzott demarkációs vonal közepén feküdt, és úgy kellett felosz-

⁴⁴ Rosz: i.m. 212. o. Schaumburg-Lippe herceg kárpótlásként összesen 553 575 forintra tarthatott igényt, 883 ¼ jobbágytelekért 22 kerületben és 795 kis házhelyért, hiszen minden zsellér háztartás után 39 750 forint kárpótlást kapott.

⁴⁵ CAB – Bérleti szerződés 1917. augusztus 22-i dátummal. (Ehhez csatoltan található az Emil Maier jószágigazgató számára kiadott teljhatalmú megbízás).

⁴⁶ K. Merey: Razvoj industrije I trgovine na teritoriju beljsko-dardanskog gospodarstva od polovine 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata. JAZU, 1986. 119. o.

tani, hogy az a legelőnyösebb legyen az állami jövedelem szempontjából.

1. Bellye a létrejöttétől 1918-ig

Az 1687. szeptember 12-i Nagyharsányi csatát követően az osztrák császári seregek felszabadították Baranyát a török uralma alól.⁴⁷ A felszabadított területek kamarai igazgatás alá kerültek. Ez igaz volt Dél-Baranyára is, amelynek akkor nem volt élő tulajdonosa. A kamara elkészített egy részletes leltárt, kirotta a fizetendő adót és újjászervezte a felszabadított területek igazgatását.

1698-ban I. Lipót (1640-1705) eladományozta ezt a területet Savoyai Jenő hercegnek (Eugenius Sabauda)⁴⁸ a hozzá tartozó tizenhárom faluval, huszonkettő elhagyott birtokkal, 109 000 hektár megművelhető földterülettel, mezőkkel, legelőkkel, erdőkkel, szőlőskertekkel, gyümölcsösökkel, tavakkal, malmokkal, vámokkal, a kegyurasággal és a hozzá tartozó pallosjoggal együtt.⁴⁹ A birtok felbecsült értéke 80 000 forint volt. A törökök kiűzését követően azonban az uradalom területe teljesen elhanyagolt lett és tönkrement. Nagy erdőségek, mocsaras vidék, kis lakosság és leromlott gazdasági állapot jellemezte az egész uradalmat a 17. század végéig. Lényeges javulás csak a 18. században következett be itt. 1707-ben Savoyai Jenő kastélyt építtetett Bellyén a maga számára, és az egész uradalom központjává is Bellyét tette, amely meg is maradt központnak egészen 1827-ig, amikor is a központot átköltöztették Lakra (Herceglak), amit ma Kneževoként ismerünk.⁵⁰ Savoyai Jenő halálát követően – aki gyermektelenül halt meg – az uradalom rövidesen visszakerült kamarai igazgatás alá, és ott is maradt egészen 1780-ig. A kamara inntól kezdve a Habsburg-ház külön birtokaként igazgatta a bellyei uradalmat egészen az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáig.

---

⁴⁷ Kalmár – Varga J.: i.m. 23. o.

⁴⁸ Savoyai Jenő a zentai csatában 1697-ben tüntette ki magát többek között és neki köszönhető, hogy a törökkel megkötött karlóci béke (1699) során a Száva folyót jelölték meg Szlavónia határaként, míg Szerém esetében a határ a Bosut-Száva torkolatától egészen a Duna-Tisza közégig terjedt.

⁴⁹ D. Getz: Zaštita prirode Beljskog lovišta. Šumarski list. 1988. 5-6. sz. 245. o.

⁵⁰ Bellyei levéltár Kneževoban (a továbbiakban BAK) Indikátor – Bellyére vonatkozó általános adatok. 1923. 4. o. 1827-ben Károly Lajos főherceg építtetett egy kastélyt Kneževoban, és áttette ide a birtok igazgatási központját is.

A kamara a jövedelem növelése céljából 1780-at megelőzően évi 62 000 forintért bérbe adta az uradalmat Lazar Lukešnek és Izak Kišnek.⁵¹

Az 1767. évi úrbéri pátenst követően elvégzett összeírások szerint a bellyei uradalomhoz 28 falu, 2544 háztartás, 1066,07 tanya és 38 640 hektár úrbéri birtok tartozott. Ily módon a bellyei uradalom Baranya megye egyik legnagyobb területtel bíró uradalma volt.⁵²

1784-től Mária Krisztina főhercegnő lett az uradalom birtokosa.⁵³ Az ő és férje, Szász-Tescheni Albert herceg végrendelete alapján a birtokot 1822-ben Károly főherceg (II. Lipót fia) örökölte meg, aki hűbértartókat hozott itt létre. A főhercegnek köszönhető, hogy az uradalom központja átkerült Bellyéről Kneževora és innentől kezdve innen igazgatták az egyre jobban modernizálódó uradalmat. Károly főherceg volt az a személy, aki egyesítette Bellyét Magyaróvárral, és elrendelte, hogy a két jószág egy igazgatás alá tartozzon.⁵⁴

Károly főherceg halálát követően 1847-ben a birtokot a legidősebb fia Albrecht főherceg örökölte meg, és volt annak birtokában egészen 1895-ben bekövetkezett haláláig. A birtok ezt követően átszállt Frigyes főhercegre és egészen 1918-ig a kezén is maradt, míg a szerb hadsereg a szövetséges csapataival el nem érte Baranya megyét, és meg nem szállta azt Pécs városával együtt.

1918-ig Bellyét a Habsburg-Teschen család számos leszármazója megörökölte.⁵⁵ Fennhatóságuk alatt a bellyei uradalom Európa egyik legnagyobb birtok konglomerátumává vált. Nemcsak a birtokigazgatás korszerűsége, hanem annak természeti adottságai is hozzájárultak a felvi-

---

⁵¹ CAB – A vármegyei közgyűlés jegyzőkönyvei. 1750. 79. sz.

⁵² Karaman: i.m. 85. o.

⁵³ A telekkönyvi bejegyzések szerint a bellyei uradalom Habsburg Mária Krisztina főhercegnő és férje Szász-Tescheni Albert herceg tulajdonát képezték. Az ő idejük alatt az uradalmat a családi gazdaság részévé tették, és a művelés megváltoztatásának köszönhetően fokozták annak termelékenységét. Ezt igazolják a birtokiratok, a vadászati statisztikák és egyéb iratok egyaránt. Hivatalosan 1784-től voltak az uradalom birtokosai.

⁵⁴ Rajczi: i.m. 174. o. A Magyar öröklési jog központi intézménye 1848 előtt az ősiség volt. A török kiűzését követően ehhez az intézményhez kapcsolódóan megjelent a hitbizomány is. A hitbizományban megjelölt öröklési rend az alapító akaratából fakad, és nem a szokásjog határozta meg azt. A királyi adományok is a családi vagyon részévé váltak, és a család azokon is megosztott. Mivel az ősiség intézménye idejémmúlttá vált a 19. század közepére, és elaprózta a családi birtokokat a folyamatos osztozás által, a családok gyakran alapítottak hitbizományokat, hogy megakadályozzák a birtokok elaprózódását.

⁵⁵ BAK Indikátorok – Bellyére vonatkozó általános adatok, 1923. 4. o.

rágzásához. Az uradalomnak ugyanis nagyon jó volt az éghajlati és földrajz fekvése, jó minőségű volt a földje, amelyben megtermett minden gabonafajta, jól termő gyümölcsösei voltak és gazdag állatállománya, halászata és erdői. A 19. század korai szakaszában az itt lakók is hozzájárultak a bellyei uradalom fejlesztéséhez. A 19. század eleji betelepítésnek köszönhetően Bellye gazdag virágzásnak indult és termelékenysége egészen 1918-ig csak fokozódott.

2. Bellye 1918 után

1918-at követően a bellyei és a dárdai uradalom egyesült, mert 1917-ben Bellye tulajdonosai felvásárolták a dárdai uradalmat Schaumburg-Lippe hercegtől, aki áruba bocsátotta azt 1916-ban. Az így megnövelt uradalom területe Bellye nyugati részének kivételével, 1918-at követően Jugoszláviához került, a már említett nyugati rész pedig Magyarországnak jutott a trianoni békeszerződést követően.⁵⁶

Az első világháború és az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása jelentős hatással volt Bellye jövőjére. Az 1919. szeptember 19-én megkötött Saint-germaini béke 208. szakasza alapján a Habsburg-ház összes magánbirtoka, köztük Bellye is átment az állam tulajdonába a békekötéskor meghúzott határvonalaknak megfelelően. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság területéhez csatolták a bellyei uradalom 3/5-öd részét, míg a fennmaradó 2/5-öd rész Magyarországhoz került.⁵⁷ Bellye jogi helyzetét az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés is részletesen tárgyalta. Ez határozta meg a bellyei uradalom végleges felosztását a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság és Magyarország között. A tárgyalásokon részt vett Ante Trumbić a jugoszláv, és Apponyi Albert a magyar oldal-

---

⁵⁶ Z. Simončič-Bobetko: i.m. 106. o. A bellyei uradalom a nomenklatura alapján 1910-ben a következő településeket foglalta magában: Grabovac, Popovac, Branjih Vrh, Šumarina, Suza, Vardarac, Eugenovo, Hercegszentmárton (Magyarország része lett), Kneževi vinogradi, Kozarac, Batina, Kamenac, Lug, Lipova (Magyarország része lett), Nagynyárad és Szabar (Magyarország része lett) és Udvar. Dárda a háborút megelőzően a következő településekből állt: Bezedek (Magyarország része lett), Kolman, Darda, Iločka (Iloča- Magyarország része lett), IvanDarda (Mo.), Jagodnjak, Karanac Tvrđavica, Lippo (Lapanča- Magyarország része lett), Čeminac, Magyarbóly (Mo.), Németmárok (Mo.), Pocsá (Mo.), Beremend (Mo.), Alsőszentmárton (Mo.), Old (Mo.), Baranjsko Petrovo Selo, Torjanci és Novi Beždan.

⁵⁷ A Saint-germaini békekötés következtében a Habsburg-Teschen családtól elvett 86 277 katasztrális hold terület ma Természetvédelmi területet és Tájvédelmi Körzetet képez („Kopački rit”).

ról, mindkettő arra törekedve, hogy minél nagyobb részt szerezzon országa számára a bellyei uradalomból. A felosztást megelőzően Bellye teljes területe 110 385 katasztrális holdat számlált, ebből 24 108 katasztrális hold került Magyarországhoz. A fennmaradó 86 227 katasztrális hold (kb. 590 km²) képezte ezután a bellyei uradalmat a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság részeként. Ez nagyjából a korábbi Baranya vármegye területének a 30%-át jelentette, amely elvesztette majdnem minden ipari létesítményét, mezőinek és megművelhető területeinek pedig igen jelentős részét a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság javára.⁵⁸

Az államigazgatásban és a közszférában végrehajtott igazgatási reformok és az új területi elrendezés megkövetelte a bellyei uradalom átalakítását is. Mivel Bellye megszűnt királyi birtok lenni a jugoszláv államon belül, 1920 végétől az Általános Igazgatóság alá rendelték, amely a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság állami tulajdon alá tartozó területeit kezelte. Az állami tulajdonba tartozó bellyei uradalom szervezetét rögzítő jogszabályt⁵⁹ hatályon kívül helyezték és életbe léptettek egy új törvényt 1921. december 31-én, melynek alapján a bellyei uradalom a továbbiakban „bellyei állami uradalom” néven tartozott az ország területéhez. Ezzel kimondták, hogy Bellye Baranyában és Šecerana Branjin Vrh-ban elidegeníthetetlen állami tulajdont képez, amelyet az állam a maga módján műveltet meg és jövedelmei is az állam tulajdonában tartoznak. Az uradalom legfőbb célja inentől kezdve az állami jövedelem növelése volt.⁶⁰

A trianoni békekötés következtében megrajzolt új határok megnövelték a bellyei uradalom felosztására vonatkozó kérelmeknek a számát is, hiszen azok a termelők, akik a Magyarországhoz került területekről áttelepedtek a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság területére földigényt nyújtottak be az államhoz a bellyei uradalom földjeinek felosztására vonatkozóan. A Saint-germaini béke 28. szakasza azonban kimondta, hogy a korábbi uralkodóházak tulajdonában álló területek annak az államnak a kizárólagos tulajdonába kerülnek, amelyik megszerezte azt.⁶¹ 1928-ban Habsburg Frigyes is jogi igényt nyújtott be a bellyei és a

⁵⁸ Kolar-Dimitrijević: i.m. 510.o.

⁵⁹ Službene novine 195/1921, 03.06.1921

⁶⁰ S. Novaković: Državno dobro «Bilje» od 1918.-1941. Tri stoljeća Belja. JAZU 1986. 246. o.

⁶¹ Šimončić-Bobetko: i.m. 107. o.

topolovaci⁶² birtokok visszaszerzése iránt arra hivatkozva, hogy azok az ő tulajdonát képezik és a Saint-germaini békét nem lehet azokra alkalmazni, valamint a trianoni béke 250. szakasza értelmében a birtokokat vissza kellett volna adni neki, és a kiesett jövedelmei miatt kárpótlás is megillette volna őt.

A II. világháború során, 1941-ben, a Jugoszláv királyság kapitulációját követően a magyar seregek visszafoglalták Baranya elcsatolt területeit. Bellye ekkor Albrecht főherceg (Habsburg Frigyes fia) tulajdonába került ismételtén, aki törvényi úton a bellyei uradalmat a többi magyarországi földjéhez csatolta. A kárpótlás reményében benyújtott egy kérelmet Bárdossy László igazságügyi miniszterhez, aki 1942-ben úgy határozott, hogy a Jugoszláv királyság által elfoglalt bellyei uradalomrész vissza kell csatolni Magyarországhoz területéhez. Ez a magyar állam és Albrecht főherceg között olyan tulajdonvitát okozott, melyet még a II. világháború végéig sem sikerült megoldani.⁶³

1941 és 1944 között a bellyei uradalmat teljesen megfosztották a jövedelmétől anélkül, hogy bármilyen beruházások vagy állagmegóvási munkálatok történtek volna itt. Amint az uradalom beolvasztásra került Albrecht főherceg többi birtokaiba, különösen a II. világháború vége felé az állatállomány teljesen kipusztult és a birtok a végletekig ki lett fosztva. Ilyen körülmények között került vissza az uradalom a II. világháborút követően a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársasághoz. Azt még hozzá kell tenni, hogy a II. világháború alatt, míg az uradalom a magyar állam területéhez tartozott, a főigazgatóság, amely azt irányította, Belgrádban székelte.

3. A bellyei uradalom jellemzői

Bellye 1848 előtti igazgatási szervezete és igazságszolgáltatási szervezete nagymértékben megegyezett mindazzal, amit korábban a dárdai uradalom kapcsán is elmondtunk.

Az igazságszolgáltatás alapegységét 1848-ig az úriszéki bíraskodás képezte, amelynek gyökerei Magyarországon egészen a 14. század végéig nyúlnak vissza. Az úriszéki bíraskodás a nemesi nagybirtokok kiteljesedésének idején, a 16-18. században vált egyre szélesebb körűvé. Eb-

---

⁶² Kolar-Dimitrijevic: i.m. 513. o. 1921-től kezdve a bellyei uradalom területét igazgatásilag egyesítették Habsburg Frigyes Topolovac nevű birtokával Sziszek mellett.

⁶³ Ma is megtalálható a bellyei levéltárban egy magyar nyelvű dokumentum az 1932. évi megegyezésről.

ben az időszakban a földesúr teljhatalmú ura volt az uradalmának. Ítélezése többnyire szóbeli perekben történt. Ennek következtében került bevezetésre, különösen Mária Terézia és II. József időszakában, hogy az írásbeli perekben lehetőség szerint okirattal bizonyítsanak. Az úriszéki bíraskodás rendkívül lassú folyamat volt, a letartóztatottak gyakran igen hosszú időt töltöttek tömlöcben az ítélelhirdetést megelőzően, és gyakran rendelték el velük szemben a kényszervallatást is. A bíraskodási folyamat gyorsítása érdekében rendelte el az uralkodó azt is, hogy azokat a pereket, amelyekben ésszerű időn belül nem születik ítélet, át kell tenni a vármegyei törvényszékhez.⁶⁴ A vármegyei újjászervezést követően a bellyei uradalom pereit, csakúgy, mint Dárda esetében a vármegyei törvényszék előtt tárgyalták. Ez különösen igaz volt Mária Terézia uralkodásának időszakára, amikor is az összes úrbísiséggel kapcsolatos jogvita a vármegyei törvényszék hatáskörébe lett utalva. A pallosjog okán az említett uradalmak azonban teljes körű vérhatalommal rendelkeztek.

A bellyei uradalom felett, lévén, hogy királyi birtok volt, a kegyúri jogokat továbbra is az uralkodó gyakorolta.⁶⁵ Ennek köszönhetően került sor az uradalomban az iskolák és templomok felállítására. Mivel a plébániatemplom a tulajdonos jelenlétének hiánya miatt csak relatíve későn, 1758-ban épült meg, az uradalom területén élők társadalmi életének központját az uradalom központja jelentette, és az uradalom maga menedzselte ténylegesen a kegyuraságot is.⁶⁶ Az uradalom feletti kegyuraság tíz falura terjedt ki,⁶⁷ ott kellett iskolákat és templomokat emeltetni, továbbá az oda fogadott tanítók és papok javadalmazását megteremteni. Az első kisebb kápolnát 1720-ban Savoyai Jenő herceg építtette meg itt annak érdekében, hogy maradásra bírja a birtokán a kálvinista lakosságot, a római katolikusokkal együtt. A nagytemplomot és a plébániát csak jóval később, 1775-ben építették meg a magyar királyi kamara megbízá-

---

⁶⁴ M. Gardaš: Ustrojstvo sudova u Austrijskoj Carevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji od 1687. do 1918. godine. S osobitim osvrtom na područje srednjovjekovne Slavonije. Osijek 1999. 166. o.

⁶⁵ A király főkegyúri jogát a római katolikus egyház felett gyakorolta, melynek alapján ő biztosította az egyház fenntartásához szükséges jövedelmet és beleszólta az egyházi személyek kinevezésébe. Ez különösen igaz volt azoknak a birtokoknak az esetében, amelyek a koronához tartoztak.

⁶⁶ Karaman: i.m. 85. o.

⁶⁷ Bar, Branjin Vrh, Batina, Bellye, Topolje, Gajić, Luč, Nagynyárád, Villány, Zmajevac.

sából. A plébánia négy ágra oszlott.⁶⁸ A kegyúri jogokat a Habsburg főherceg, Károly gyakorolta, de nem személyesen, hanem Anton de Vittman a Denglatz-on keresztül, aki a birtok igazgatására teljhatalmúan megbízott személy volt. Az egyházi jövedelmek szempontjából fontos volt, hogy a bellyei templom egy jelentős uradalomhoz tartozott.⁶⁹ Iskolák közül egy általános iskolát építettek itt 1791-ben egy kis tanító által használt lakkal együtt. Az iskolaállítás költségeit az uradalom fedezte, és a helység ahol épült, gondoskodott a fenntartásáról is. Egy osztályterem volt mindössze az iskolában, és a rendelkezésre álló források alapján annyit tudunk, hogy mindössze a római katolikus felekezethez tartozó családok gyermekei jártak ide, míg a református felekezethez tartozóknak külön iskolája volt Belyén és az ahhoz tartozó területeken.⁷⁰

Annak érdekében, hogy az uradalom igazgatását megérthessük, szoros párhuzamot kell vonni az uradalmi igazgatás és annak a vármegyének az igazgatás között, amelynek területéhez a bellyei uradalom tartozott. Az uradalomhoz tartozó legkisebb igazgatási egység a falu volt, amely a megyei igazgatásnak volt alárendelve. A megye járásokra oszlott, ezért a falu felett álló első fokú hatóság a járások élén álló szolgabíró volt. Fellettük a vármegyei közgyűlés állt. Mivel az uradalom területén élők is tagjai voltak a vármegyei gyűléseknek, ezért a megye és az uradalom igazgatása összefonódott.⁷¹

Az 1848 előtti időszakban a bellyei uradalom számos kerületre oszlott,⁷² mindegyik élén saját egyházi testület állt, míg az uradalom egyházügyi kérdéseiben a központi egyházi igazgatóság volt illetékes. A rendelkezésre álló források alapján az uradalom egyházainak pénzügyi igazgatását a földesúr maga végezte. Az egyházi igazgatóság hatásköre mindössze az uradalom egyházi jövedelmeinek az összegyűjtésére terjedt ki. 1848-ig az uradalom igazgatása a földesúr érdekeit szolgálta. Ő volt az

⁶⁸ Ezek az ágak a következők voltak: Lug, Mece, Vardarac, Kopačevo.

⁶⁹ Sršan: i.m. 14-15. o. Három hektár föld, foglalás nélkül. A plébániatemplom megépítéséhez a plébániához tartozók biztosítottak munkaerőt, lovakat és szekereket. A templomnak volt 127 forint 67 krajcár összegyűjtött megtakarítása, mely 2 forint 33 krajcárt kamatozott. Minden három haranggal bíró templomot 10, a két haranggal bírót 6 krajcár vám illette meg. Gyertyákra évente 15 krajcár járt nekik, a jótékonyágból, amelyet vasárnaponként és ünnepnapokon a misék alkalmával kaptak, összejött nekik éves szinten 100 forint körüli összeg. Az uradalom 26 forintot adott nekik olajra.

⁷⁰ Sršan: i.m. 11. o.

⁷¹ Karaman: i.m. 85.o.

⁷² Kerületek: Bilje, Branjin Vrh, Zmajevac és Nagynyárád.

elsőfokú bírói hatóság és a vármegyei törvényszék csak akkor járhatott el, mint fellebbviteli szerv, ha a földesúr nem teljesített a bíraskodási kötelezettségeit. A 18. századtól a falvak élén a falunagy állt, akit a földesúr javaslatára a falu választott meg.⁷³ Az újonnan megválasztott tisztségviselő az úrszék illetve az uradalmi gazdatiszt előtt tette le az esküt, ő őrizte a falu pecsétjét, és ő írta alá a falusi jegyző által előkészített dokumentumokat.

A bellyei és dárdai uradalom szervezete nem változott meg lényegesen 1848-ig. 1848-ban azonban radikális változások történtek, amikor az április törvények hatására a földesúri bíraskodást felszámolták és az általános hatáskörű bíróságok alá rendelték a folyamatban lévő pereket. Míg az általános hatáskörű bíróságok felállítására sor nem került, a járások élén álló szolgabíró lett illetékes polgári ügyekben, míg büntető perekben a vármegyei törvényszék ítélkezett. Az uradalmi igazgatás ugyanekkor vált el a megyei igazgatástól és bíraskodási szervezettől. Dárdához hasonlóan ekkor történt meg a korábbi úrbéresek birtokainak leválasztása az uradalom területéről. A folyamat perekbe torkollott Albrecht főherceg és Bellye városa között 1848-at követően. A főherceg igyekezett a perek útján a korábbi jövedelmeit továbbra is biztosítani, a felszabadított jobbágyok kárára, továbbá igyekezett a jobb minőségű földek kiszakítását megakadályozni. 1853 és 1854 októbere között harmincnégy falu területi rendezése iránt indult per Bellye és a főherceg között. Az egyezséggel véget érő ügyek viszonylag hamar befejeződtek, azonban a peres eljárások akár hosszú évtizedekig is eltartottak.⁷⁴

Onnantól kezdve, hogy az uradalom főhercegi tulajdonba került, igazgatása hasonlatos volt a kamarai igazgatás alá eső területekéhez. A jogi igazgatást 1848 körül a földesúr, a tiszti ügyész és az ügyvédek jelentették az uradalomban. A királyi jogügyi igazgatóság (*Causarum regalium directoratus*) volt a bellyei uradalom végső, legfelsőbb igazgatási szerve. Ezt a szervezetet még a neoabszolutizmus időszakában is megtartották Bellyén, egészen 1854-ig.

1867-ben a birtok jogügyi igazgatóságát újjászervezték.⁷⁵ Ez a jogügyi igazgatóság kezelt minden, az uradalmat érintő jogi ügyet: képviselte az uradalmat a perekben és peren kívüli eljárásokban, számlázással kapcsolatos kérdésekben és tulajdonjogi vitákban stb. A jogi képviselő függet-

⁷³ Karaman: i.m. 85.o. Egy évre választották a falu felnőtt korú férfi választói. Mindenszentek napján járt le a megbízatása.

⁷⁴ Karaman: i.m. 3. o.

⁷⁵ Rajczi: i.m. 178. o.

len személy volt, aki teljes hatáskörrel bírt. A bellyei uradalom jogi képviselője előbb Bécsben, később Pozsonyban székelte.⁷⁶

Bellye királyi-hercegi birtok volt egészen 1909-ig és akkor egy új bírósági szerv hatáskörét is kiterjesztették rá: a budapesti székhelyű Főudvarnagyi Bíróságot. A fellebbezett ügyeket a Királyi Kúria bírálta el, mint legfelsőbb fokú fellebbviteli hatóság, míg a legalsóbb fokon a mohácsi és dárdai kerületi bíróságok voltak illetékesek. Elsőfokú fellebbviteli bíróság a pécsi királyi törvényszék volt. A trianoni békeszerződést követően bekövetkezett területi változások után új igazságszolgáltatási szervezet alá került a bellyei uradalom. A folyamatban lévő pereket a mohácsi és a dárdai kerületi bíróságok bírálták el és innen a pécsi királyi törvényszékhez lehetett fellebbezni. A trianoni paktumot követően az ország területe újjá lett szervezve, harminchárom kerületre oszlott és a baranyai területeket a bácskai kerülethez sorolták. A bácskai kerület további alegységekre oszlott, így Baranyát is kétfelé osztották Dárdára és Batinára.⁷⁷ A törvény értelmében a terület igazgatási és jogi központja Bácska és Sombor lett. A sombori bíróság lett illetékes minden, Bellyét érintő peres ügyben. 1929-től kezdődően a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság további területi egységekre oszlott: ún. *banovinak*-ra. Ezt követően Baranya a Duna banovina területéhez tartozott Novi Sadnál, és ez lett annak új igazgatási és bírósági központja is.

IV. Összegzés

Dárda és Bellye példáján keresztül törekedett a tanulmány bemutatni a török kiűzését követő időszak területi igazgatását. Újdonságot ebben az időszakban azoknak az idegen családok megjelenése hozott, akik a török elleni harcban tüntették ki magukat. Mivel a megjelenő új földesurak rányomták a bélyegüket a birtokok igazgatására, úgy gondoltuk, hogy a tanulmányban érdemes az ő időszakukra összpontosítani. Mint megfigyelhettük, a két uradalom mind szervezetében, mind igazgatásában, mind bírósági szervezetében jelentős hasonlóságokat mutat korszakonként.

---

⁷⁶ Rajczi: i.m. 180. o.

⁷⁷ J. Vrbošić: Reintegracija istočne Hrvatske (Srijema i Baranje) u hrvatski državnopravni sustav tijekom 19. i 20. stoljeća. Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu 6/2000. 930. o.